

HATÁROKON TÚLNYÚLÓ MAGATARTÁS ÉS A HATÁRHELYZET TUDATOSSÁGA AZ OSZTRÁK–MAGYAR HATÁR TÉRSÉGÉBEN

(Crossborder behavior and the awareness of the frontier situation in the
Austro-Hungarian border region)

WOLFGANG ASCHAUER

I.

Az államhatár alapvetően két szempontból vizsgálható, egyrészt mint két önálló állam között egy többé-kevésbé átjárható határvonal, másrészt adott állam külső korlátjaként. Az első nézőpont a határon túlnyúló kapcsolatokra világít rá, míg a második sokkal inkább a összállami adottságok hatókörzetére irányítja a figyelmet. A határmenti viselkedés tehát egyrészt adott állam belső politikai és társadalmi-gazdasági adottságainak a szomszédos állam hasonló adottságaihoz való viszonyaként, másrészt az állam kifelé való specifikus lehatárolásaként értelmezhető (*Seger, M. 1993*).

Az osztrák–magyar határterület a fent bevezetett tényezőcsoport mintapéldáját nyújtja, hiszen az államhatár csak 1921 (a trianoni békekötés) óta létezik, amikor a mai Burgenlandot elszakították Magyarországtól és ezzel egyidejűleg Ausztriához csatolták. A leválasztás a régió mindkét része számára súlyos társadalmi-gazdasági következményekkel járt, így magyar részről a régió szempontjából legfontosabb városok elvesztették vonzaskörzetüket, de ezzel együtt az évszázadok óta fennálló megyerendszer bejártott kapcsolatai is megszűntek. Osztrák oldalról viszont a szomszédos ország perifériája az államalakulat részévé vált, növelve ezzel saját perifériája területét: a tisztán agrárjellegű, városhiányos stb. térségét (*Erdősi F. 1993, Kovács Z. 1993*).

A magyar határtérség társadalmi-gazdasági helyzete 1945 után rohamosan romlik egyrészt a hidegháború következtében történt általános határlezárásnak, másrészt a magyar belpolitika egyes lépéseinek köszönhetően. Így jelentős demográfiai átrendeződés zajlik le (nem csupán a határterületeken) a magyarországi németiség kitelepítése (1947/48), valamint a Magyarország más területeiről, az elcsatolt területekről, Szlovákiából illetve Romániából érkező bevándorlók letelepítése következtében (*Aschauer, W. 1992*). Az ötvenes években a határmenti települések a magyar biztonságpolitika áldozataivá válnak: az osztrák illetve jugoszláv határ mentén egy kb. 25 km széles sávból („cordon sanitaire”) a politikailag megbízhatatlan személyeket deportálják (elsősorban a falusi felső

rétegeket) és az ott maradó népességet adminisztratív módszerekkel elszigetelik (ezen területekre csak különleges engedéllyel lehet bejutni). Ennek következtében a lakosság úgy társadalmilag, mint gazdaságilag demoralizálódik (a területet elkerülik mind az ipari, mind pedig az infrastrukturális befektetések) és megkezdődik gyors, és szociális szempontból erősen szelektív elvándorlása. Először a 60-as években lazul ez a politika és ettől kezdve szerény iparosítás kezdődik a térségben, mindenekelőtt a textilipar területén) (Erdősi F. 1993, Seger, M.–Beluszky P.–Sikos T. T. 1993).

Az 1970-es, de még inkább a 80-as évektől kezdve a határ növekvő nyitottsága jellemző, amely természetesen a határmenti térség fejlődésére is hatással van, elsősorban az osztrák bevásárló és fürdőturizmus formájában, később – a 80-as évek végétől – a magyar bevásárló turizmus és az ingázás által. A nyugat-magyarországi határvidék külföldi befektetések kedvelt telephelyévé válik (többnyire vegyes vállalatok formájában); és ehhez szorosan kapcsolódik egy sor támogató jellegű állami intézkedés, főleg infrastrukturális befektetések formájában. Nem utolsó sorban ennek köszönhetően a nyugat-magyarországi határvidék Magyarország azon kevés területeinek egyike, amely gazdasági szempontból még mindig viszonylag kedvező helyzetben van (Erdősi F. 1993).

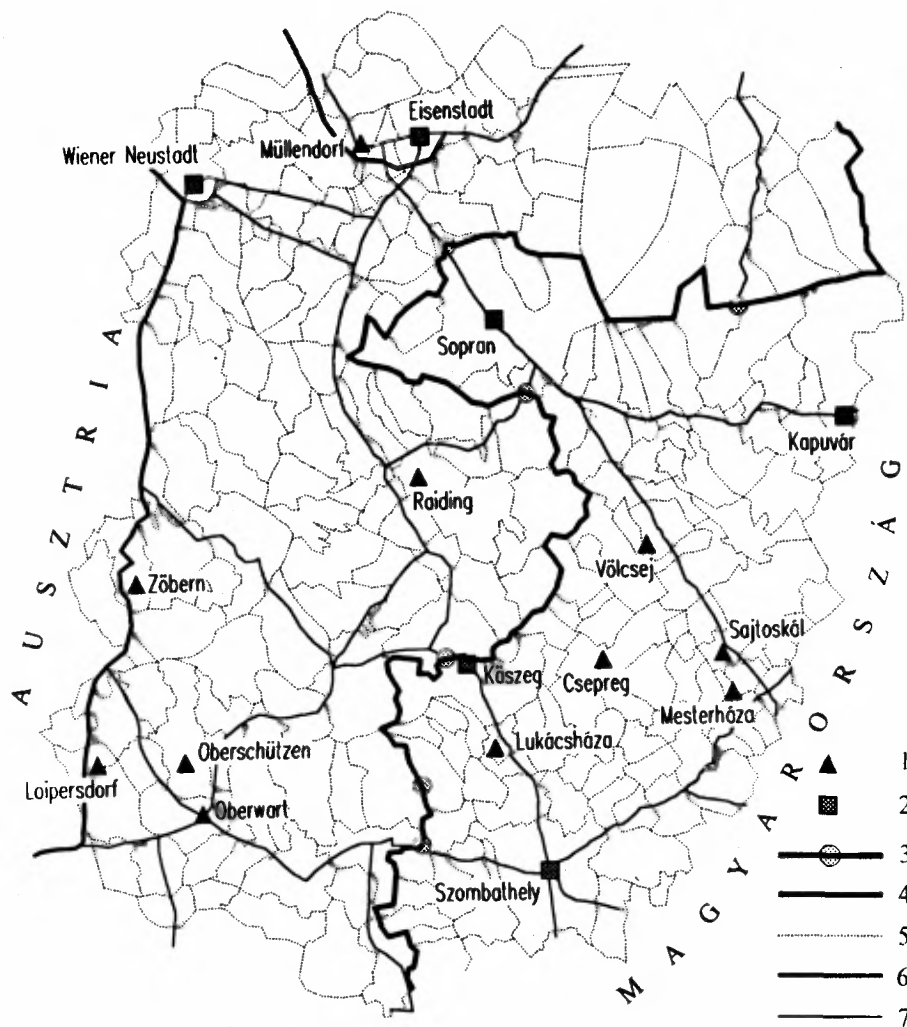
Osztrák oldalon 1945 óta befektetések sokaságával sikerült létrehozni egy meglehetősen jól működő középszintű központ-hálózatot, ami azonban még mindig nem volt képes Burgenland tartományt az Ausztria legelmaradottabb régiója státusból kimozdítani. A terület továbbra is a Bécsbe hetente illetve naponta ingázók lakóhelyeként funkcionál (Seger, M.–Beluszky P.–Sikos T. T. 1993). Bár a tartomány helyzete a két világháború közti időszakhoz képest lényegesen javult (Seger, M. 1993), továbbra sem elhanyagolhatóak a térség fejlesztési problémái.

Összességében a 80-as évek végéig a területre erősen rányomja bélyegét a kelet–nyugati határ, az ún. vasfüggöny, mely igen differenciált belső viszonyok választóvonalá, e vonalon átnyúló – erősen korlátozott – kapcsolatok mellett. A szocialista korszak lezárulásával alapvetően megváltozott viszonyok mellett az egyének és vállalatok értékítélete is jelentősen módosul a határokat átlépő aktivitások tekintetében – természetesen a határ mindkét oldalán. A határ megnyitása és a piacgazdaság bevezetésének hatásai ezen a területen koncentráltan jelentkeznek és kölcsönösen erősítik egymást.

Vajon az történik-e majd, amit az újklasszicizmus a gazdasági és politikai keretfeltételek hasonulásától és az igazgatási korlátok leépülésétől remélt: azaz a gazdasági térstruktúrák és nem utolsó sorban az életkörülmények kiegyenlítődése? És ha igen, miként kell elképzelni a folyamatot? Hogyan zajlik majd? Mik lesznek a jellemzői és ezek hogyan magyarázhatók? A következőkben három különböző próbálkozást mutatok be a fent feltett kérdések megválaszolására, egy három évvel ezelőtt (többek között) a magyar–osztrák határmenti térségben végzett kutatás eredményeire támaszkodva (I. ábra).¹ A tanulmány elsősorban a háztartásokra (családokra) korlátozódik, egyéb aktókat figyelmen kívül hagy.

I. ÁBRA

A vizsgált osztrák-magyar határtérség
(The examined Austrian-Hungarian frontier region)

Jelmagyarázat: 1 – vizsgált terület; 2 – város; 3 – határátkelőhely; 4 – államhatár;
5 – község/városhatár; 6 – autópálya; 7 – országos főútvonat.

Forrás: Aschauer, W. 1995

A megszorítás oka a vizsgált alaphelyzet specifikus jellemzőiben rejlik, amelynek különböző tényezői magában a határok megnyitásában, a Magyarországon lezajlott politikai-gazdasági átrendeződésben, illetve a megváltozott világpiacon helyzetben keresendők. Az egyes aktorok eltérő gyorsasággal reagálnak a megváltozott és továbbra is változó körülményekre. Míg a háztartások általában igen rugalmasan alkalmazkodtak az új viszonyokhoz, a vállalatoknak nem egyszerűen több időre volt szükségük döntéseik meghozatalához, de ezek a jövőbeni fejlődés bizonytalan kimenetele miatt tovább késlekedtek. A jogi-politikai szféra, azaz az állam még ennél is lassabban reagált az alapvető változásokra.

Ez a tény odavezetett, hogy a határokat érintő állami cselekvés 1989 óta csak igen tétován fejlődött; Magyarországon továbbra sem beszélhetünk koncepcionálisan kidolgozott területi tervezésről (Beluszky P. 1993, 271. o.). A vállalkozásfejlesztés területén már megállapíthatók bizonyos tendenciák (Aschauer, W. 1995a, b). Csúpan a háztartások mutattak viszonylag állandó viselkedést – bár még ez sem alakult ki konkrétan (pl. a keresett termékek tekintetében a bevásárló turizmus kapcsán), de irányultságában a határforgalom lehetőségeinek felismerése jellemzi.

Első látásra Magyarország dinamikusan fejlődő területei a fontosabb közlekedési utak mentén húzódnak; az egyik szembetűnő kivétel azonban éppen az osztrák határ mentén elhelyezkedő terület. Az ábra tehát a határmenti fekvés pozitív hatását sugallja, illetve a határvonaltól való távolodással arányosan csökkenő mértékű pozitív befolyás érvényesülését a regionális fejlődésre.

II.

A vizsgálat témája a határvonal, illetve adott határátkelőhely hatásainak hatósugara. A hatótávolság függ a mindenkorú úti céltól illetve a bevásárló turizmus esetében maguktól a keresett áruktól. Ebből a következő képlet vezethető le:

$$\overline{ZH}_{\max} = \frac{E_{Zi} - E_{Hi}}{T_i}$$

Z – céltelepülés, H – származási hely és T – szállítási költség/km
 $\overline{ZH}_{\max}$ – Z és H közti maximális távolság, E – hozadék, bevétel

A képlet megvilágításához egy egyszerű példát hívunk segítségül a bevásárló turizmus területéről, ahol a szállítási költség – látszólag – csak az útiköltséget jelenti. Racionális esetben az utazás akkor éri meg, ha maximum akkora távolságot kell megtenni, aminek költségfordítása nem nagyobb, mint a külföldi célállomáson és az otthon megvásárolható áruk árkülönbözete. Minél nagyobb az árkülönbőség, annál hosszabb távolságot

lehet rentábilisan megtenni. Aki tehát nagybevásárlásra készül, messzebbre utazhat, mint az aki csak egy adott terméket akar megvásárolni.

Ez az egyszerű, félkörrel ábrázolható modell definiálja adott határátkelőhely vonzáskörzetét, tehát a határt átlépő személyek származási helyét. Milyen messze utaznak azonban ezen személyek a határon túl? A kérdés megválaszolásánál már a keresett termékek fajtáit és a kínálati szerkezetet is figyelembe kell venni.

Amennyiben alapszükségleti cikkekről van szó területi árkülönbségek nélkül, akkor magától értetődő, hogy a racionális választás a határ utáni legelső helység lesz. Konkrétan: ha vaját akarok vásárolni vagy éppen tankolni szándékozom, akkor a határon túl a lehető legkisebb távolságot elegendő megtenni. A területi magatartás minta tehát egy minimális félkör lesz.

A vonzáskörzet félköre egy további félkörrel egészül ki abban az esetben, ha nem csupán árukat, hanem más javakat is figyelembe veszünk, ha tehát ezek a célterületen például ingyenes szolgáltatások formájában jelennek meg. Idesorolódnak a háztartási lomok, melyeket a magyarok Ausztriában előszeretettel magáncélra vagy további eladásra elszállítanak.

Tartós használati cikkek vagy szélesebb kínálati struktúra igénye esetén az út hossza a megfelelő helységek, többnyire tehát a városok területi elhelyezkedésétől függ. A bevásárló forgalom bizonyos nagyságrendjén túl a határátkelőhely és a (preferált) céltelepülés közötti útszakaszon a kínálati struktúra is megváltozik, így már célsávokról beszélhetünk. Ennek egyik példája a Bécs felé vezető utak mentén kb. 1987-től megnyitott műszaki szaküzletek sora.

Az utolsó variáns az az eset, amikor az úti cél egy meghatározott helyhez kötött és nem telepíthető át. Erre lehet példa a Bükfürdőre irányuló gyógyturizmus. Az a vendég, aki gyógyfürdőzés céljából utazik Magyarországra, nem elégítheti ki igényét a régió egy másik részén vagy pedig Bükre vezető úton. Egészen úti céljáig kénytelen utazni. Így a megfelelő térábrázolás egyetlen pontot ad.

Az ábrák és a hozzájuk tartozó képlet természetesen nem csupán a határ másik oldalán elérhető áruk vagy szolgáltatások esetében érvényesek, hanem – ezzel párhuzamosan – az ingázásra is alkalmazhatók. Minél nagyobbak a bérkülönbségek, annál nagyobb távolságokat lehet racionális kritériumok alapján megtenni.

Ugyanezzel a képlettel írható le a kulturális turizmus is, hiszen egy helység megtekintése céljából folytatott utazás mind pénz- mind pedig időigényes, és a (vélt) élmény-nyereség nem érhető el, ha otthon maradunk. Adott cél vonzereje tehát meghatározza a hatótávolságát. Sopron mégér egy aránylag hosszabb utazást is, míg Sopronhorpácsról korántsem állítható ugyanez. Ugyanakkor minél általánosabb az úti cél, mint pl. ha általában a hegyekbe kíván utazni a látogató, annál inkább szóródnak a lehetséges célhelységek, míg egy konkrétabb úti cél többnyire egy bizonyos helyhez kötődik (pl. koncertlátogatás).²

A képlet az itt bemutatott formában csak olyan utak esetén érvényes, melyeknek egyetlen célja van és a bevásárló turizmusnál is csak egyetlen áru beszerzésére irányul.

Az emberek valódi határátlépő magatartása azonban többnyire többcélú vagy legalábbis több áru megvásárlását célozza. Így a küldő és fogadó területek térábrázolásai metszik egymást. Már ezen a ponton sejteni lehet, hogy elsősorban azok a helyek kedveltek, amelyek éppúgy tartoznak egy pontszerű, mint egy sávós, illetve félkörös régióhoz. Mindenesetre az akcióterületek egyértelműen összetettebben konfiguráltak, mint ahogy azt eddigiekben bemutattuk. Mielőtt azonban ezeket a feltételezéseket a valósággal konfrontálnánk, szeretnénk még néhány megjegyzést tenni az utazási szükséglettel kapcsolatban.

Az eddigiekben a szállítási ráfordításokat kizárólag a költségekkel azonosítottuk. Egy utazáshoz azonban nem csupán benzinre van szükség, de időre is, ami különböző emberek számára eltérő értékű. Egy elfoglalt és jól kereső iparos számára egy óra valószínűleg egész más értéket képvisel, mint egy munkanélküli vagy nyugdíjas szempontjából. Konkrétan, az utóbbiaknak már kisebb árkülönbség vagy távolabbi rokoni szálak is elég vonzerőt jelenthetnek egy akár hosszabb utazás megkezdéséhez is, míg az előbbi hasonló körülmények között csak akkor utazna el, ha a távolság relatíve rövid lenne. Ez azt jelenti, hogy a munkából származó jövedelem növekedésével csökken a hatósugár és az utazás valószínűsége. Egy bizonyos jövedelemszint alatt azonban az utazás természetesen lehetetlenné válik.

Ha ezeket az általános megfontolásokat a konkrét példára alkalmazzuk akkor a következő egybeeséseket állapíthatjuk meg (1-2. táblázat).

I. TÁBLÁZAT
Magyar határátlépők küldő és célterületei (1992)
(Regions of origin and host regions of Hungarian citizens
crossing the state borders [1992])

Célállomás	Származási hely									
	Határmenti helység		Szombat-hely/Kőszeg		Sopron		Egyéb		Összesen	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Határmenti falu	19	50,0	4	16,7	20	34,5	8	23,5	51	33,1
Oberwart, Oberpullend	10	26,3	17	70,8	2	3,4	9	26,5	38	24,7
Eisenstadt	2	5,3	0	0	23	39,7	2	5,9	27	17,5
Bécs és más	7	18,4	3	12,5	13	22,4	15	44,1	38	24,7
Összesen	38	24,7	24	15,6	58	37,7	34	22,1	154	100,0

Szignifikancia: 0,0000; Kontingencia együttható: 0,5625

Forrás: Aschauer, W. 1992

2. TÁBLÁZAT

Osztrák határátlépők küldő- és célterületei (1992)
(Regions of origin and host regions of Austrian citizens
crossing the state borders [1992])

Célállomás	Származási hely							
	Határmenti helység		Határmenti kisváros		Bécs		Összesen	
	absz	%	absz	%	absz	%	absz	%
Határmenti falu	19	38,8	4	21,1	9	14,1	32	24,2
Szombathely, Kőszeg	17	34,7	7	36,8	10	15,6	34	25,8
Sopron	11	22,4	5	26,3	30	46,9	46	34,8
Egyéb	2	4,1	3	15,8	15	23,4	20	15,2
Összesen	49	37,1	19	14,4	64	48,5	132	100,0

Szignifikancia: 0,0005; Kontingencia együttható: 0,3932

Forrás: Aschauer, W. 1992

A határt magyar részről átlépő személyek túlnyomórészt a határterületekről származnak, ezen belül is többnyire a nagyobb városokból (Sopron, Szombathely és Kőszeg). Ezzel szemben az osztrák határátlépők többsége a határközeli falvakban illetve Bécsben és más távolabb eső helységeekben lakik, a határmenti középfokú központok és városok nem játszanak különösebb szerepet mint küldő terület. A magyar polgárok úti célja a határmenti települések mellett a határátkelőkhöz közel fekvő középfokú központok, Oberwart és Oberpullendorf, úgy mint Eisenstadt és a főváros Bécs, míg az osztrákok körében kevésbé keresettek a kisebb települések. Magyarországon Sopron, Szombathely és Kőszeg városa a legfontosabb úti cél.³

Mindkét csoport esetében létezik bizonyos összefüggés a küldő és célterületek viszonylatában abban az értelemben, hogy a határ közelében lakók a határ túloldalán is csak kisebb távolságokat tesznek meg (pl. a legközelebb fekvő falusias településekre, középcentrumokra illetve városokra utaznak). Aki azonban a határig hosszabb távot tesz meg, az a szomszédos országban is messzebbre utazik. Kivételt képez a határközeli Sopron városa, mely ugyanis a messzebről érkező osztrákok körében is kedvelt úti cél (míg a határ másik oldalán fekvő Eisenstadt városáról aligha mondható el ugyanez). Összességében a magyarok esetében sokkal egyértelműbb a küldő és célhelység összefüggése mint az osztrákoknál (l. kontingencia együtthatók). Nagyvonalakban a következő útvonalak állapíthatók meg: osztrák oldalról elsősorban a falusi lakosság és a bécsi polgárok utaznak Magyarországra, ahol a határközeli városokat keresik fel. Ezzel szemben az Ausztriába utazó magyarok túlnyomóan a határközeli városokból származnak és úti céljukat Bécs mellett a határközeli vidéki centrumok jelentik.

Ez a térbeli megoszlás megfelel a két határátlépő csoport szociál-statisztikai megoszlásának. Az osztrák utazóközönség lényegesen idősebb átlagéletkorú mint magyar ellenpárja és ennek megfelelően lényegesen nagyobb a nyugdíjasok aránya. A keresőképes korú megkérdezettek között (foglalkoztatottak és munkanélküliek) osztrák részről egyértelműen túlsúlyban vannak a mezőgazdasági keresők, míg a magyar megkérdezetteknek az iparban és a tercier szektorban foglalkoztatottak dominálnak.

Ez két aspektusból is értelmezhető. Egyrészt arra lehet következtetni, hogy az osztrák határátlépők az alsóbb, míg a magyarok inkább a magasabb szociális rétegekből származnak. Másrészt viszont azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kérdéseket hétköznap (tehát munkanapokon) tettük fel, nem vasárnap, és csupán 10%-ban szombaton (bár a szombati határátlépők szociális és motivációs összetétele nem különbözött a heti átlagtól). Ennél fogva tehát a magyar határátlépőknek egyértelműen jobbak a lehetőségei munkanapokon is külföldre utazni, illetve gyakrabban utaznak rövidebb távolságokra munkaidő előtt vagy után, és gyakorta vesznek ki szabadságot is ilyen célból.

A kérdés elemzéséhez, hogy ki számít határátlépőnek, kapcsolódik a külföldi utazás céljára vonatkozó kérdés. A motivációk között – függetlenül az állampolgárságtól – a válaszadók 50%-os gyakorisággal a bevásárlást említették az első helyen. Más szociál-statisztikai kritériumok alapján sem jutottunk ettől eltérő eredményre. A második legfontosabb úti cél, a rokon- és barátlátogatás esetében sem meghatározó az állampolgárság illetve társadalmi hovatartozás (18%-os gyakoriság).

Más a helyzet azonban az étkezés (19,2%), turizmus (14,3%), ingázás (13,6%), illetve orvosi kezelés igénybevétele (7,3%) esetében. Egyéb szolgáltatások, mint pl. a gyógyfürdőzés vagy fodrászat a válaszok 5%-át sem teszik ki, így ezeket a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk. A nevezett úti célok egyrészt – részben specifikusan – az állampolgársággal állnak szoros kapcsolatban; így egyetlen magyar megkérdezett sem nevezte meg a gasztronómiát vagy az orvosi kezelést, míg az osztrák megkérdezetteknek a megfelelő kvóta 41,7%-ot illetve 15,8%-ot tett ki (bár ebben a csoportban nincs összefüggés a szociál-statisztikai jellemzőkkel). Az osztrák állampolgárok a turista célú utakat is lényegesen gyakrabban (22,0%) tüntették fel, mint a magyarok (7,8%). Ezzel szemben az igázás elsősorban a magyar megkérdezetteknek jelentkező úti célként (20,8% szemben az osztrák megkérdezettek 5,3%-ával), és ez szoros összefüggést mutatott a (csökkenő) korrallal.

Eltekintve a bevásárló- és látogató turizmustól a határátlépés motivumai tehát egyértelmű különbségeket mutatnak a mindenkori állampolgárság szerint és az utazó származásából is következtetni lehet az utazás céljára. Többnyire nincs korreláció az egyes utazási célok és a küldő illetve célterületek között, a néhány kivételes esetben is (pl. bevásárló utak osztrák részről, amelyek – nem túl meglepő módon – majd minden esetben a határmenti városokba irányulnak) csupán igen gyenge összefüggést állapíthattunk meg.

Ha az úti célként leggyakrabban megnevezett bevásárlást árucsoportok szerint vizsgáljuk, ez is sajátos jeget mutat. A vizsgálat szempontjából releváns gyakorisággal álta-

lában az élelmiszereket nevezték meg a megkérdezettek (az összes vizsgált személy 21%-a), továbbá az édességet és élvezeti cikkeket (12,6%), gyümölcsöket (mindenekelőtt a déligyümölcsöket) és zöldségféléket (9,4%), gépjármű alkatrészeket (6,6%) úgy mint az illatszereket és mosószerket (5,9%). Ahogy erre már utaltunk, a vásárlás úti céljának magyarok és osztrákok közötti egyenletes megoszlásából nem következik ugyanez az egyes árucsoportok viszonylatában. A 3. táblázatból egyértelműen leolvashatók az eltérések.

3. TÁBLÁZAT

Külföldi bevásárlás árucsoport és állampolgárság szerint, 1992
(Foreign purchase by merchandise type and citizenship)

Megnevezés	Osztrák		Magyar		Összesen	
	absz.	% ¹	absz.	% ¹	absz.	% ²
Összes bevásárlás	62	47,0	81	52,6	143	50,0
Élelmiszer (alapélelmiszer)	55	41,7	5	3,2	60	21,0
Édesség, élvezeti cikk	8	6,1	28	18,2	36	12,6
Zöldség-gyümölcs	9	6,8	18	11,7	27	9,4
Gépjármű alkatrész	1	0,8	18	11,7	19	6,6
Illatszer, mosószer	—	—	17	11,0	17	5,9

1) adott állampolgárok százaléka

2) az összes megkérdezett százaléka

Forrás: Aschauer, W. 1992

A vizsgálat óta megváltozott magyar kínálati struktúrájának köszönhetően újabban lényegesen kevesebb magyar utazik illatszerek vagy gyümölcsök vásárlása céljából Ausztriába, ez is bizonyítja a háztartások magas reakcióképességét. Ennek ellenére továbbra is szembevetődnek a két csoport közti alapvető utazási és bevásárlási különbségek, amelyek a következőképpen foglalhatók össze: Magyarországra elsősorban az alacsonyabb szociális csoportokból származó osztrák állampolgárok utaznak és főként gasztronómiai, valamint egészségügyi szolgáltatásokat vesznek igénybe, illetve a helyi élelmiszerüzletekben alapélelmiszereket vásárolnak. Ez az eredmény – nem véletlenül – egybeesik a magyar beszélgetőpartnerek gyakori panaszával az osztrák látogatóforgalom színvonalát illetően (Kofler, T. 1985, 132. o.). A magyar utazók szinte kizárólag – a magyar viszonyokhoz képest – magasabb társadalmi csoportokhoz tartoznak és bevásárló turistáknak tekinthetők (a gazdasági hatásai szempontjából majdnem teljesen jelentéktelen rokonlátogatóktól eltekintve); körükben a magasabb igényeket kielégítő luxus-cikkek keresettek. A határforgalomból tehát osztrák oldalon a kiskereskedők mellett főként a magyar foglalkoztatottak munkaadói, illetve magyar oldalon az orvosi és fogorvosi szakrendelések, valamint úgy mint a kedvező fekvésű vendéglátó egységek profitálnak.⁴

A városok mintegy hatósugár határnak tekinthetők, csak a városok és a határátkelőhe-

lyek között elterülő területek – legalábbis ha a főútvonal rajtuk keresztül vezet – képesek a határforgalomból profitálni. A városok másik oldalán lévő területek továbbra is háterszágként működnek a szó szoros értelmében, a célterület státust tekintve ezek helyzete nem változott a határok megnyitása után sem. Csak ritkán téved néhány lomokat gyűjtő vagy munkát kereső polgár ezekre az osztrák középfokú központok mögötti területekre. Magyar oldalon nem lehet hasonló tendenciákat megállapítani, eltekintve az ingatlanüzlet alakalmi haszonlesőitől.

Ezen a ponton be is fejezem a hatósugár tárgyalását, bár általa számos jelenséget lehetne magyarázni, de lehetetlen a magyarázat bizonyos hiányosságait nem észrevenni. Elsősorban azt, hogy az eredmények csak a határterületekre érvényesek. Hol marad azonban a helyzet azon sajátossága, hogy a határ csak néhány éve átjárható és egyik oldalán mélyreható politikai-gazdasági váltás zajlott és zajlik továbbra is. Valójában mégiscsak a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenetről van szó.

III.

Elemezzük tovább Magyarország térstruktúráját. Vajon nem ismerős-e a növekedési pólusok eloszlásából kirajzolódó kép a földrajzi elméletek valamelyikéből: nevezetesen a *diffúzió kutatásból*? Esetleg nem a szomszédsági és hierarchia effektusokról van-e szó? És nem feltételezhető-e, hogy ugyanezek a hatások láthatóan homogén területeken is fellépnek, netalántán a magyar-osztrák határvidéken is? Értelmezhető-e bizonyos tanulási folyamatként a háztartásoknak a politikai és gazdasági változásokra vonatkozó reakciói, amelyek a határközeli elhelyezkedés hatására alakulnak?

Ha a gazdasági változásokat és a határ megnyitását innovációnak tekintjük, akkor a diffúzió-kutatás a következő hatásokat feltételezi:

- Az új feltételekhez a tájékozottabb lakosságú, nagyobb helységek lesznek képesek a leggyorsabban alkalmazkodni;
- A terjedés a fontos gazdasági és információs tengelyek mentén zajlik majd;
- Az innováció átvétele a határtól és a városoktól való távolság növekedésével csökken, illetve később következik be (l. *Hägerstrand, T.* 1968, *Haaggett, P.* 1983, 383. o., *Schätzl L.* 1992, 114. o.).

A feltételezések vizsgálatára empirikus kutatást végeztünk a határ mindkét oldalán számos településen. A kiválasztást klaszter-analízissel végeztük, amelyhez olyan települési adatokat vettünk alapul, amelyek a vélt befolyásoló tényezőket – legalább – nagyvonalakban visszatükrözik: lakosságszám és ennek fejlődése, szociális szerkezet és a település helyzete a központi helystruktúrában, illetve a legközelebbi határátkelőhelyhez viszonyítva.⁵ Osztrák oldalon hat kategóriát állapítottunk meg ennek alapján, melyeket a következőképpen neveztünk el: mezőgazdasági település (kiválasztott vizsgált település: Zübern), ingázó település (Loipersdorf), átlagos település (Raiding), nagyközség (Oberschützen), szuburbánus település (Müllendorf), középfokú centrum (Oberwart). Magyar

oldalon az öt kategóriát az alábbiak szerint neveztük el: törpe település (Mesterháza), mezőgazdasági település (Völcsej), kistelepülés (Sajtoskál), ingázó település (Lukácsháza) és nagyközség (Csepreg). A sorrend mindkét esetben tükrözi a gazdasági helyzetet és – ezzel összefüggésben – az elvándorlási egyenleget is.

Van-e összefüggés tehát a településtípusok és a határmenti magatartások között? Kezdjük vizsgálódásainkat a magyar oldalon! Minden vizsgált helységben az utazási tevékenység jelentős növekedését figyelhetjük meg a 80-as évek végétől kezdve, ami – a legkisebb falu kivételével – a megkérdezettek esetében, ha nem is sűrűn, de időnként Ausztriába irányul.

Az utazást motiváló tényezők szempontjából a rokon- és barátlátogatás viszonylag kisebb jelentőséggel bír, ezzel szemben a turizmus és mindenekelőtt a bevásárlás, amely az első számú úti cél, fontos motivációként jelenik meg. A turisztikai motiváció eloszlása viszonylag egyenletes, míg a rokon- és barátlátogatás településenként eltérő jellemzőket mutat.

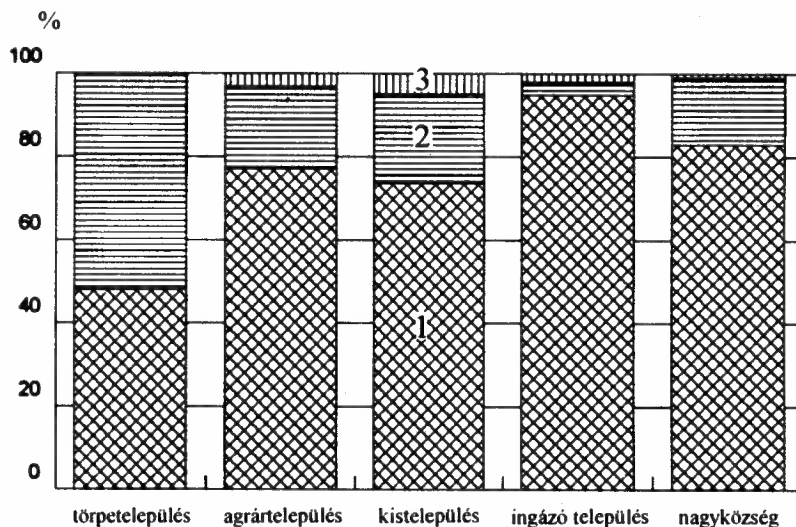
Az említett utazásokkal összefüggő gazdaságossági számítások abból vezethetők le, hogy az összes Ausztriába utazó 31%-a állította, hogy az ottani bevásárlással több ezer forintot takarít meg. Az ilyen állítások eloszlása azonban egyenetlen – Lukácsházán 69,5%, kb. 30% Csepregen és Völcsejben, 7,6% Sajtoskálon illetve 0% esik Mesterháza. Ez azzal magyarázható, hogy Lukácsházán, de Csepregen és Völcsejben is az utazók tudatos számításokat végeznek a bevásárló utakra és ezzel együtt a határátlépés gazdaságosságára vonatkozóan, míg az említett másik két helységben a külföldi utak gazdaságossági szemlélete csupán marginális relevanciával bír.

A határközelség pozitív mivoltának tényleges értékeléséből még nem következik szükségszerűen ennek megfelelő megítélése. Ezért fel kell tenni a kérdést, hogy vajon milyen előnyök és hátrányok származhatnak a határközeli helyzetből. A határátlépő magatartásformákkal összevetve világosan kitűnik, hogy a két nagyságrend között összefüggés van. Tartalmi összefüggést is felfedezhetünk: aki gyakrabban lépi át a határt az pozitívabban viszonyul hozzá, mint más. Hasonlóan feltűnő a vélemények alakulása és a települések gazdasági helyzete közti párhuzam. Csepregen és mindenekelőtt Lukácsházán majdnem minden megkérdezett előnynek tekinti a határközelséget, míg – a regionálisan átlagos struktúrájú – Völcsej vagy Sajtoskál a határközelség megítélésében a többi vizsgált helységben kialakult véleményeket jól reprezentálja és Mesterháza lehetne mindkét szempontból a stoplámpa. Ez úgy magyarázható, hogy a lakóhely társadalmi-gazdasági helyzete, melyet nem feltétlenül és főként nem kizárólag a határmenti fekvés határoz meg, a megkérdezettek véleményét a határmenti fekvésről nagymértékben befolyásolja (2. ábra).

A határhelyzet értékelését nyílt kérdésekkel próbáltuk elérni. A pozitív vélemények túlsúlyának megfelelően a határhelyzet negatív elemei csak igen kicsiny részben kerültek megnevezésre, mégis a leggyakrabban az áremeléseket említették a megkérdezettek (493 megkérdezettből 11). A határmenti helyzet legfontosabb (megnevezett) előnyeit a 4. táblázat tartalmazza.

2. ÁBRA

A határmentiség jelentősége napjainkban lakóhely szerint (Nyugat-Magyarország)
(Importance of the crossborder region position by locality [in Western Hungary])

A határ közelségének jelentősége: 1 – előny, 2 – jelentőség nélküli; 3 – hátrány.

4. TÁBLÁZAT

A határmenti helyzet pozitív elemei (Nyugat-Magyarország)
(Positive elements of the frontier situation [Western Hungary])

Lakóhely	Mesterháza		Völcsej		Sajtoskál		Lukács-háza		Csepreg		Összesen	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Előnyök:												
bevásárlás ²	23	25,6	28	28,0	20	19,4	85	85,0	26	26,0	182	36,9
utazás, kirándulás ³	17	18,9	35	35,0	0	0,0	58	58,0	37	37,0	147	29,8
munkalehetőség ⁴	0	0,0	22	22,0	6	5,8	50	50,0	7	7,0	85	17,2
idegenforgalom ⁵	8	8,9	1	1,0	5	4,9	11	11,0	25	25,0	50	10,1
kapcsolatok, látogatás ⁶	0	0,0	6	6,0	0	0,0	12	12,0	9	9,0	27	5,5
újszerű gondolk. stb. ⁷	0	0,0	8	8,0	0	0,0	6	6,0	11	11,0	25	5,1

1) az összes megkérdezett százalékában, többszöri megnevezés lehetséges

2) szignifikancia: 0.0000; kontingencia együttható: 0.4517

3) szignifikancia: 0.0000; kontingencia együttható: 0.3940

4) szignifikancia: 0.0000; kontingencia együttható: 0.4307

5) szignifikancia: 0.0000; kontingencia együttható: 0.2635

6) szignifikancia: 0.0002; kontingencia együttható: 0.2060

7) szignifikancia: 0.0006; kontingencia együttható: 0.1954

Forrás: Aschauer, W. 1992

Az előfordulás gyakorisága ugyan nagyjából összefügg a települések szocio-ökonómiai helyzetével, mégis a két tényező tartalmi összefüggésbe csak közvetetten hozható. Mivel a településbázisra aggregált adatok felhasználása esetén fennáll a látszólagos korreláció veszélye, szükséges a megfelelő összefüggések vizsgálata az egyén szintjén is. Itt is szokásos módon fel kell tenni a kérdést, hogy a megkérdezett kora és iskolai végzettsége mennyiben prejudikálnak eltérő véleményeket az adott témában. A kapott adatok értékelése során egy talán kevésbé analitikus, mégis a megkérdezettek mindennapi életéhez talán közelebb álló utat választottunk, amennyiben több társadalomstatistikai egységből összesen öt háztartás-csoportot aggregáltunk. Ezen a helyen kizárólag azokat a csoportneveket említem, amelyek adott csoport domináns ismertetőjegyeit tükrözik vissza. Konkrétan a következő csoportokkal operáltunk: „szakmunkások”, „a tercier szektorban foglalkoztatottak”, „mezőgazdasági foglalkoztatottak/paraszto”, „fiatal nyugdíjasok” és végül „szegény nyugdíjasok”.

Ha a háztartás típusokat a fent vázolt magatartásformákkal és véleményekkel konfrontáljuk, akkor a következő összefüggéseket állapíthatjuk meg: Ausztriába utazik a tercier szektorban foglalkoztatottak 96,1%-a, a szakmunkások 89,7%-a, a mezőgazdasági munkások 76,6%-a, a fiatal nyugdíjasok 68,2% és a szegény nyugdíjasoknak csak 30,2%-a. A gyakoriság hasonló sorrendjét tapasztaltam a bevásárló utak esetében is – ha csupán az Ausztriába irányuló utakat vesszük figyelembe. A határmentiség megítélése szintén a tercier foglalkoztatottnál a legpozitívabb (ebben a csoportban a megkérdezettek 88,2%-a ítélte előnyösnek azt) valamint a szakmunkásoknál (83,2%), a legkedvezőtlenebb pedig a kisnyugdíjasok (48,8%) körében volt. A pozitív megítélés egyes elemei is ennek csaknem teljesen megfelelő eloszlást mutattak. Mindenesetre feltűnő, hogy a határhelyzetről alkotott vélemény a saját lakóhely társadalmi-gazdasági perspektívájának megítélésével egybeesett. Ezt úgy kell értelmezni, hogy a személyes életkörülmények egyértelműen visszahatnak a lokális és regionális (határmenti) viszonyokról alkotott véleményre.

Hogyan alakul mindez osztrák viszonylatban? Az utazások gyakorisága – a nyugat-magyarországi helyzethez hasonlóan – kereken 80%-os kvótát ért el (természetesen nem zárható ki, hogy az egyes kvóták a megkérdezés ideje óta tovább emelkedtek vagy emelkedni fognak, bár úgy tűnik, hogy ez a szám már a külföldi utak gyakoriságának felső értékét jelenti), ugyanakkor az adat sokkal kevésbé településspecifikus (a kontingencia együtthatókkal mérve). Aránylag kevés a rendszeresen utazók száma; Müllendorf 15,9%-os részesedése a legmagasabb, ugyanakkor Zöbernből általában ritkán utaznak Magyarországra.

Domináns utazási motívum a bevásárlás, illetve a szolgáltatások igénybevétele, ezeket követi a turizmus. A Magyarországra utazók szűk 60%-a utazott vásárlási szándékkal. A bevásárlók közül megint csak 60% vásárolt élelmiszeripari termékeket, további fontos árucsoportok a ruházati cikkek és textíliák valamint az élvezeti cikkek (pl. spirituszok és cigaretta). A bevásárló turisták 12,5%-a állította hogy az utazás által eltérő mértékű megtakarítást ért el.

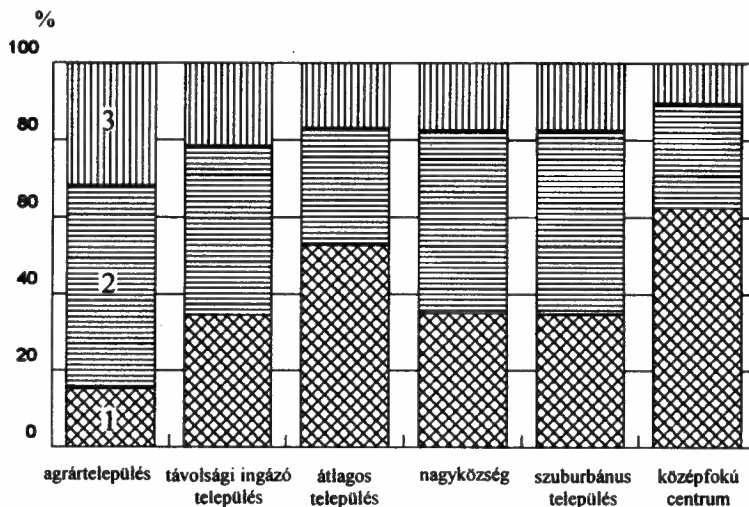
Míg a bevásárló turizmus esetében nem egyértelmű, miből erednek a különbségek az egyes települések között, addig a rokon- és barátlátogatás eloszlása esetében egyértelműen a határon túli rokonok illetve barátok meglétéből, vagy éppen meg nem létéből vezethető le. Zöbern kivételével minden vizsgált helység megkérdezettjeit valamilyen rokoni kapcsolat fűzi Magyarországhoz (és itt fontos szerepet kap az adott nyelvcsoporthoz való tartozás; ugyanis míg az összes megkérdezett magyar anyanyelvű osztrák 58,8%-ának vannak rokonai Magyarországon, addig a német anyanyelvűeknek csupán 10,6%-át fűzik rokoni szálak Magyarországhoz); ezek különösen gyakoriak az utak Oberwart körzetében élők (Loipersdorf, Oberschützen és Oberwart) körében. Az aktív vagy passzív kapcsolattartás 80%-os arányával igen magas, miközben nincsenek jelentős különbségek az egyes helységek között.

Az ismerős és barátlátogatások száma kb. másfélszerese a rokonlátogatásokénak (a magyar anyanyelvűek itt is egyértelműen több (61,8%) kapcsolattal rendelkeznek Magyarországon, mint az osztrák anyanyelvűek (19,4%); ezek száma feltűnően alacsony Zöbernben és a legmagasabb Müllendorf és Oberwart községekben. A baráti kapcsolatot még a rokoni szálaknál is intenzívebben ápolják (látogató utak által).

A határmenti térség lakosságának a határral kapcsolatos tevékenysége, tehát az, hogy hogyan válik a határ mindennapi élete szerves részévé, az adatokból legalábbis nagy vonalakban leolvasható. A 3. ábra bemutatja, hogy miként tekintik a határt, hogyan értékelik a határhelyzetet napjainkban.

3. ÁBRA

A határmentiség jelentősége napjainkban lakóhely szerint (Ausztriában)
(Importance of the crossborder region position by locality [in Austria])

A határ közelségének jelentősége: 1 – előny; 2 – jelentőség nélküli; 3 – hátrány.

A határ közelsége pozitív vagy éppen negatív megítélésének okai a határhelyzetből származó előnyökre és hátrányokra irányuló (nyílt) kérdések segítségével tárhatók fel. Az 5. táblázat tartalmazza a leggyakrabban megnevezett aspektusokat. A hátrányok – a határmenti helyzet túlnyomóan pozitív megítélésének megfelelően – egyértelműen ritkábban fordultak elő, mint az előnyök. A megkérdezettek számára és véleménye szerint a határmenti fekvés leglényegesebb negatív következménye a külföldiek túlságosan magas száma a határmenti térségben. Érdekes módon minden negyedik zöberni megkérdezett ezt tette szóvá, annak ellenére, hogy – a nyári turistáktól eltekintve – csak kivételes esetben tévednek arra külföldiek, míg Oberwartban, a legfrekvenciáltabb településen, csupán négyen panaszkodtak ugyanerre. Éppen Oberwart körzetének három településén (Oberwart, Loipersdorf és Oberschützen), ahol a külföldi a legkevésbé téma, nevezték meg legtöbbször a hátrányok közül a sorban második legfontosabbat, a periférius helyzetet és az ebből származó gazdasági problémákat, ezzel szemben Zöbern köz-
ségben ez egyáltalán nem jelenik meg problémaként (legalábbis a közvélemény szerint).

5. TÁBLÁZAT

A határmenti fekvés különböző aspektusai (Kelet-Ausztria)
(The different aspects of the frontier situation [Eastern Austria])

	Zöbern		Loipersdorf		Raiding		Obersch.		Müllendorf		Oberwart		Összesen	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
<i>Határ előnyei:</i>														
utazás, nyaralás ²	6	5,9	4	4,0	18	17,8	21	21,0	25	25,0	28	28,6	102	17,0
vásárlás, szolgáltatás ³	9	8,9	16	16,0	32	31,7	7	7,0	13	13,0	12	12,2	89	14,8
gazdasági ⁴	4	4,0	8	8,0	18	17,8	15	15,0	12	12,0	22	22,4	79	13,2
kapcsolat, látogatás ⁵	–	–	13	13,0	7	6,9	3	3,0	9	9,0	13	13,3	45	7,5
<i>Határ hátrányai:</i>														
külföldiek ⁶	26	25,7	10	10,0	12	11,9	10	10,0	17	17,0	4	4,1	79	13,2
perifériás probl. ⁷	–	–	8	8,0	1	1,0	11	11,0	3	3,0	11	11,2	34	5,7

1) az összes megkérdezett százalékában, többszöri megnevezés lehetséges

2) szignifikancia: 0,0000; kontingencia együttható: 0,2371

3) szignifikancia: 0,0000; kontingencia együttható: 0,2225

4) szignifikancia: 0,0015; kontingencia együttható: 0,1776

5) szignifikancia: 0,0010; kontingencia együttható: 0,1819

6) szignifikancia: 0,0002; kontingencia együttható: 0,1970

7) szignifikancia: 0,0003; kontingencia együttható: 0,1943

Forrás: Aschauer, W. 1992

A megnevezett előnyökből látható, hogy mennyire pozitív jelentőséget tulajdonítanak főként az oberwartiak a nyitott határnak a regionális illetve lokális gazdasági helyzet szempontjából; ez az aspektus – az általánosan előforduló válaszok mellett – mind a bevásárló turizmusra, mind pedig az olcsó magyar munkaerőre utal.

A határ közelségének legfontosabb előnye a megkérdezettek szerint a külföldi utazás illetve (olcsó) nyaralás lehetősége. A bevásárlás és szolgáltatások igénybevétele Magyarországon szintén fontos szerepet kap a határmenti élethelyzet megítélésében. Aránylag ritkán említették azonban a személyes kapcsolatok teremtésének és ápolásának a határok megnyitása által nyílt lehetőségét; bár ebben a válaszkategóriában illetve az „utazás” és a „gazdasági előnyök” kategóriában elsősorban a magyar anyanyelvű megkérdezettek képviseltették magukat (kapcsolatok: 20,6% szemben az osztrák anyanyelvűek 6,8%-ával; utazás 35,3% a 15,4%-hoz; gazdaság: 23,5% a 12,5%-hoz). A bevásárlás kategóriájában ezzel szemben nincsenek lényeges különbségek; a „külföldiek jelenléte” pedig kizárólag az osztrák anyanyelvűek szerint jelent hátrányt (összességében a magyar anyanyelvűek sokkal pozitívabban ítélik meg a határmenti helyzetet, mint az osztrák anyanyelvű lakosság: az előbbieket 67,6%-a tekinti pozitívnak, míg az utóbbinak csupán 33,7%-a. Az indifferens megítélés aránya 26,5% és 39,1%, a negatív pedig 2,9% illetve 18,6% volt. A többi megkérdezett nem nyilatkozott. A határközelség előnyeinek egyik kategóriájában sincs szoros összefüggés (kontingencia) az utazási magatartással (utazik-e külföldre vagy sem).

Ennél a példánál is szükséges a területi lehatárolás mellett a háztartások szintjén is megvizsgálni a kérdést. A Nyugat-Magyarországon alkalmazott szociál-statisztikai ismertetőjegyek mellett osztrák oldalon a csoportok kialakítása során figyelembe vettük az anyanyelvet is (bár a magyar anyanyelvű lakosság aránya a szűrőpróba során csupán 5,7% volt, de Oberwartban ugyanez a szám már 22,4%-ot tett ki, ami pontosan megfelel a népszámlálás eredményének). Ezt abból a megfontolásból tettük, hogy – amint azt már az előzőekben bemutattuk – számos határral kapcsolatos viselkedés- és gondolkodásmód szorosan összefügg a magyar nyelvcsoporthoz való tartozás tényével.

Az így kialakított csoportokat a következőképpen neveztük el: „családalapítók”, „szakmunkások”, „értelmiségiek”, „idősebb aktív keresők/nyugdíj előtt állók”, „nyugdíjasok”. Minden háztartástípusban megtalálhatóak a magyar anyanyelvűek, a legnagyobb arányban azonban az „idősebb keresők” csoportjában, 17,2%-kal.

Ha a háztartási csoportokat az egyes határra irányuló viselkedésformákra, kapcsolatokra és megítélésekre vonatkoztatjuk, akkor Nyugat-Magyarországgal ellentétben viszonylag kevés eltérést állapíthatunk meg az egyes csoportok között. Így például a határmenti helyzet megítélésében sincsenek jelentős összefüggések. A határhelyzet előnyeinek és hátrányainál kizárólag az „előny: személyes kapcsolatok” kategóriában jelentkeznek szembetűnő különbségek, de az idevonatkozó nyilatkozatokat is főként az idősebb keresők tették. Az a feltételezés, miszerint ez a Magyarországon kapcsolatokat ápoló magyar anyanyelvű megkérdezettek magas arányának a következménye nem helytálló; e csoportban a baráti kapcsolatok száma a szomszédos országban átlagos (hasonlóan a

többi háztartási típushoz), a rokoni kapcsolatok száma átlagon aluli. Ez az aspektus sokkal inkább a nyugdíjasok körében jelenik meg, mivel a határ évtizedes zártsága megakadályozta új rokonsági kapcsolatok kialakulását (házasság útján).

Az utazás gyakoriságát tekintve sincsenek lényeges különbségek az egyes háztartástípusok között. Az utazók közül megint csak a nyugdíjasok csoportja tér el a többi típustól, elsősorban a motívumok tekintetében; itt – amennyiben van tényleges eltérés – a nyugdíjasok aránya vagy a legnagyobb (rokonlátogatás: 22,6%, többi háztartási típus: 10,5%) vagy a legalacsonyabb (bevásárlás: 37,7% szemben a többi típus 55,6%-ával; sport/kultúra: 3,8% szemben a többi 14,1%-kal). A bevásárlási magatartásnál és a fontosabb árucsoportoknál hasonlóan alakulnak az arányok: csupán egyetlen kategóriában találhatunk eltérést (ruházati cikkek/textíliák), de itt is csak a nyugdíjasok térnek el jelentősebben a többi csoporttól.

Összességében tehát a háztartástípusok és a határmentiség aspektusai között csupán kevés számú és gyenge összefüggés állapítható meg. Ahol pedig van ilyen, ott is inkább biológiai okokra vezethető vissza – tehát adott csoport korából következik (nyugdíjasok) – nem pedig az eltérő szociális adottságokból.

Összefoglalva az osztrák vizsgálati területen a következőket állapítottuk meg a határközeli élethelyzet vizsgálata során:

A határok megnyitása és a szocialista berendezkedés bukása legalábbis időben egybeesett. A határ osztrák oldalára ezek a változások csak mérsékelt hatást gyakoroltak; a merőben új magyar adottságok illetve a határ megnyitása Ausztriában alig módosult viszonyok mellett zajlik (beleértve a határmenti térség továbbra is fennmaradó periférikus helyzetét).

Igy a magyarországi utazás szabadidős tevékenység marad, amivel ugyan el lehet érni némi megtakarítást (pl. a fodrásznál vagy alapélelmiszerek vásárlásánál; nem beszélve az osztrák férfiak gyakori látogatásairól a magyar prostituáltknál), azonban továbbra sem ez, hanem az olcsó luxus élvezete jelenti az utazás fő motívumát. Eltekintve a kis-kereskedelem megnövekedett forgalmától, az utazások fordított irányban is (Magyarországról Ausztriába) csak kevés hatást gyakorolnak a regionális életviszonyokra legalábbis ami Burgenland középső és déli részét illeti.

Határon túlnyúló személyes kapcsolatok csak kevés esetben létesülnek, ezek is túlnyomóan a magyar anyanyelvű lakosok részéről és ezen belül mindenekelőtt az idősebb generációkra korlátozódva. A határmenti és határon túlnyúló tevékenységek, illetve a határmentiség megítélése, és az egyes csoportok között csekély összefüggés állapítható meg, ezzel szemben az egyes települések viszonylatában már jelentősebb differenciák mutatkoztak. Míg a legintenzívebb magyarországi kapcsolatokkal Oberwart község lakosai rendelkeznek, Zöbern települést a kilométerben mért határközelisége ellenére sem lehet a határmenti régióhoz sorolni. E település különleges helyzete nem utolsósorban abból származik, hogy nem része Burgenlandnak és ezért a szomszédos országba nyúló kapcsolatai tradicionálisan hiányoznak.

Összességében a határ megnyitásával a régió lakossága számára számos lehetőség nyílt meg (szabadidős tevékenységek, személyes kapcsolatok stb.), melyek kihasználása nem kap túlzottan fontos prioritást. Ennyiben tehát a lakosság meglehetősen érdektelenül viszonyul a határközelséghez.

A nyugat-magyarországi vizsgált terület már egészen más minőséget mutat. Az ország szociális és gazdasági válsága e területet az országos átlagnál kisebb mértékben sújtja. Ez nem utolsó sorban a határ megnyitása által létrejött gazdasági impulzusoknak tulajdonítható, mely családok szintjén csak részben mutatható ki. A megkérdezettek első sorban a turizmus pozitív hatásait emelték ki, bár számukra is világos, hogy a regionális fejlődés pontszerűen (egyes turisztikai központokban stb.) illetve lineárisan (a fontosabb közúti összeköttetések mentén) zajlik, az ettől távolabb eső, kisebb és gazdaságilag gyenge települések aligha vannak jobb helyzetben, mint a hasonló helységek az ország más régióiban.

Ezt a divergenciát a határmenti cselekvések szerkezete kumulatív módon tovább erősíti: A fiatal jól képzett lakosság, amely képes gyakoribb utazások által a két ország között meglévő árkülönbségekből profitálni, a gazdaságilag erős településeken koncentrálódik, míg a (szociális szempontból) periférikus helységekből nagyobb a nyugdíjasok aránya, akik helyzetükből adódóan már nem képesek a határ megnyitásából származó lehetőségek és előnyök kihasználására. A baráti és rokoni kapcsolatok tovább erősítik a különbségeket, hiszen éppen a legszegényebb népességcsoportok nem rendelkeznek ilyenekkel.

Összességében abból indulhatunk ki, hogy a nyugat-magyarországi vizsgált terület feltétlenül profitál(t) a határ megnyitásából, de nem lehet nem észre venni ennek területi és szociális különbségeit. Nem szabad ezt csupán a turizmus különböző formáinak (a gyógyturizmustól a bevásárlóturizmusig) számlájára írni, hanem a magyar állam ellensúlyozó, kiegyenlítő politikájának hiányával is számolni kell (*Beluszky P.* 1993, 271. o.).

A diffúzió kutatásnak megfelelően abból kellene kiindulni, hogy a ma hátrányos helyzetben levő területek és települések esetében későnjövőkről van szó, tehát azokról, akik hiányzó innovációs képességük és -készségük miatt eddig nem voltak képesek a megváltozott politikai és gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodni. Hasonlóan feltételezni kellene, hogy a kapitalista viszonyokra (pontosabban a piacgazdaság *aldásaira*) való áttérés ezeken a területeken is csupán idő és mindenekelőtt a szociális ellenállás leépítésének kérdése (*Hagget, P.* 1983, 396. o.).

Ha a fejlődést nem ebből a naivnak titulálható nézőpontból szemléljük, akkor már egy polarizációelméleti megközelítés is új perspektívákat nyithat és segíthet belátni, hogy a szociális és regionális különbségek legalábbis rövid távon tovább éleződnek (*Schätzl, L.* 1992, 151. o.). Ebben azonban nem kívánunk ezen a helyen jobban elmélyedni, mivel egy alapvető fogyatékoság már ezen a ponton fellép, egy piacgazdasági elmélet nem piacgazdasági viszonyokra való alkalmazásának hibájába esnénk.

IV.

A határt átlépő viselkedésformáknak illetve a határközelség megítélésének, másrészt pedig a szocio-ökönómiai háztartástípusoknak a szembeállításából már kiderült, hogy a településtípussal való korreláció csak közvetett. Ezen azt kell érteni, hogy ha a határmenti magatartásformák és az adott hely szociális kategóriái egybeesnek, akkor ez nem feltétlenül a telephely hatása. A magyarázni kívánt élet- és viselkedésformák térbeli rögzítése sokat veszít magyarázó erejéből és más nézőpontba kerül.

Nem zárható ki, hogy a határ ugyanezen kizárólagos szemléletmódja a vizsgált jelenségek magyarázatának akadályozója lehet, éppen a határtérségben. Magyarországon átmeneti időszak, a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka zajlik. Még ha vitatott is az (egykori) keleti tervgazdaságokat „szocialistának” és a nyugati piacgazdaságokat „kapitalistának” nevezni, mégis használom ezeket a megjelöléseket, mivel az átmenet egyik központi jegyét ragadják meg: konkrétan a termelési eszközöknek az állami tulajdonból a magántulajdonba kerülését.

Az ilyen átalakulás a történelemben mindeztidáig egyedülálló, mivel a szocialista tervgazdaság esetében egy történelmileg viszonylag új jelenségről van szó, melynek összeomlását a legközelebbi múltig nem volt alkalom tanulmányozni és a politikai rendszer tulajdonságait ismervén nem is lehetett rá előre számítani. Ezzel szemben a kapitalizmusba való átmenet már egyáltalán nem ilyen új és ismeretlen jelenség, bár való igaz, korábban más gazdasági és társadalmi alaphelyzetből kiindulva zajlott e folyamat. Vonzó és főként hasznos lehet, ha egy a bukott állam által sokat hivatkozott szerzőnek egy, a maihoz hasonló gyökeres átalakulást leíró művét tesszük megfontolásaink harmadik részének kiindulási alapjává. *Marxnál* valóban számos írást találhatunk, amelyek akár a napjainkban zajló eseményekre is értelmezhetők.

Az ideillő kifejezés, amelyet Marx *Adam Smith-től* vett kölcsön, az „eredeti tőkefelhalmozás” fogalma, tehát az a folyamat, melynek során egykor a pénz és a tárgyi eszköz tőkévé váltak és amiáltal a kapitalizmus gazdasági folyamata megkezdődhetett. „A tőke” 14. fejezetében, melynek címe „Az eredeti tőkefelhalmozás”, nagyobb bekezdések úgy vannak megfogalmazva, hogy akár a mai helyzet leírására is alkalmazhatók lennének.

„A pénz és az áru nem eleve tőke, éppoly kevésbé, mint a termelési és létfenntartási eszközök. Át kell őket változtatni tőkévé. Maga ez az átváltoztatás azonban csak meghatározott körülmények között mehet végbe, amelyek a következőkben csúcsosodnak ki: két igen különböző fajtájú árubirtokosnak kell egymással szembe- és érintkezésbe lépnie, egyrészt a pénz, a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosainak, akiknél arról van szó, hogy a tulajdonukban levő értékösszeget idegen munkaerő megvásárlása révén értékesítsék, másrészt szabad munkásoknak, saját munkaerejük eladóinak és ezért munka eladóinak.”⁶

A kapitalista társadalom kialakulásához tehát a definíció szerint elengedhetetlen, hogy
 a) a tőke pénztőke, gépek, épületek valamint know-how formájában megjelenjen úgy mint,

b) hogy tőkeként értékesíthető legyen.

Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, bizonyos feltételeknek teljesülniük kell. Egyrészt lehetővé kell tenni a vagyonszerzést, amiből később tőke válhat. A volt szocialista országokban ez elsősorban az újraelosztás útján történik, melynek során a szociális juttatásokat (nyugdíj, betegbiztosítás és munkanélküli segélyek és járulékok) kérlelhetetlenül megnyirbálják vagy eleve létre sem hozzák, és egyidejűleg az alkalmazotti munkahelyek biztonságosságát (mint a szocializmus jellemzőjét) csökkentik:

„A közvetlen termelő, a munkás, csak akkor rendelkezhetett saját személyével, ha már nem volt röghöz kötött és nem függött személyileg vagy föld révén egy másik személytől. Ahhoz, hogy munkaerejének szabad eladójává legyen, aki árúját mindenhol elviszi, ahol az piacra talál, meg kellett szabadulnia továbbá a céhek uralmától, tanonc- és segédszabályzataitól, valamint gátló munkaelőírásaitól. Következésképp a történelmi mozgás, mely a termelőket bér munkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg; és a mi polgári történetíróink számára ez az oldal létezik. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak aztán válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszköztől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak.”⁷

Másrészt viszont el kell távolítani a régi politikai és adminisztratív struktúrákat, amelyek a tőkefelhalmozás és mindenekelőtt a tőke működésbe lépése elé gördítenek akadályokat.

„Az ipari tőkéseknek, ezeknek az új hatalmasságoknak viszont nemcsak a céhes kézműves mestereket kellett kiszorítaniuk, hanem a gazdaság forrásait birtokló hűbérurakat is. Erről az oldalról felemelkedésük úgy mutatkozik meg, mint egy győzelmes harcnak a gyümölcse, harcnak a hűbéri hatalom és felháborító előjogai, valamint a céhek és azok ellen a béklyók ellen, amelyeket ezek a termelés szabad fejlődésére és az emberek ember által való szabad kizsákmányolására raktak.”⁸

A két keretfeltétel – mind a munkás, mind a tőke oldalán – nem jött még teljes egészében létre; a magyar állam nem tiszta, sokkal inkább szociális piacgazdaságnak deklarálja magát, amely tehát bizonyos irányítási és beavatkozási jogokat fenntart magának. Ennek ellenére mégis (kapitalista) piacgazdaságról van szó.

Miképpen válnak az emberek vállalkozókká és munkásokká, vagy akár munkanélküliekké?

„Kétségtelen, hogy nem egy kis céhmester és még több önálló kis kézműves, sőt bér munkás is változott át kis tőkessé, s a bér munka fokról fokra nagyobb kizsákmányolása és ennek megfelelő felhalmozás révén sans phrase (egyszerűen) tőkessé. A tőkés termelés gyermekkorában, amikor azt a kérdést, hogy a szőköt jobbágyok közül ki legyen mester és ki szolgál, többnyire a szőkés korábbi vagy későbbi időpontja döntötte el.”⁹

A tőkeképződés nem feltétlenül csak a Németországba történő „szökés” útján érhető el, de hinni kell, hogy pl. építőmunkásként az egzisztencia megteremtéséhez szükséges tőkét otthon is meg lehet teremteni. Tehát a kivándorlás helyett inkább – és ezt mutatja a határtérség is –, a lehetőségeket megragadva kell kihozni a legjobbat abból ami már adott: bizonyos ismeretek, egy adag bátorság, a határátlépés lehetősége, és gazdasági tevékenységek végzése a legelőnyösebb hazai telephelyeken.

Igy az is magától értetődővé válik, miért zajlanak le – szükségszerűen – az átmenet kapcsán a fent már leírt területi és szociális polarizációs folyamatok. Ez a piacgazdaság bevezetésekor végső soron elkerülhetetlen folyamat. Mindössze néhány helyen, melyeket később előnyös helyzetűnek lehet nevezni, és csak néhány ember, akiket később ügyesnek szokás titulálni, képes a tőkefelhalmozásra. Ezt a tényt sem üdvözölni, sem sajnálni nem kell, csupán konstatálni.

Nem lehet nem észrevenni azt sem, hogy ez a „csigalassúságú” (Marx, K. 1983, 777. o.) tőkefelhalmozási folyamat sem a nemzetközi környezet szükségleteinek, sem a magyar állam szándékainak vagy éppen a lakosság túlnyomó tömege kívánságának nem felel meg. A tőkefelhalmozás súlypontja a nagyüzemekben van, egyrészt a meglévő üzemek kapitalizációja által, azaz magántulajdonba adásával – vagy teljes egészében, vagy külföldi tőke beáramlással –, illetve külföldi cégek lerakatai vagy befektetései ösztönzésével. Ezt azonban nem kívánom részletezni.

Hogyan értékelhetők végül a vázolt nézőpontok és az ezekből nyert felismerések a határtérség háztartásait illetően? Összességében három különböző minőséget hordozó szemléletet mutattunk be. Az határvidék élethelyzetének egzakt és konkrét leírására mindenekelőtt az első két megközelítés ad lehetőséget. Ha azonban azt is meg akarjuk érteni, hogy mi zajlik jelenleg Magyarországon, akkor semmi esetre sem kerülhetjük meg a harmadik megközelítést.

Fordította: Süle Katalin

Jegyzetek

- ¹ L. Project zárójelentés (Aschauer, W. 1995a).
- ² Még a határon túli rokonlátogatás is leírható a fent vázolt képlettel, de ekkor itt a térábrázolás természetesen mindig pontszerű alakzatot ad. Könnyen belátható, hogy a távolabbi rokonok meglátogatása kisebb kilométer toleranciát mutat, mint a közelebbi rokonságé. Ezt a szempontot azonban nem kívánom ezen a helyen részletezni.
- ³ Berényi I. (1992, 144. o.) hasonló eredményre jutott.
- ⁴ Ezt a vendéglátóipar egy lakosra eső évi forgalma is bizonyítja, amely a vizsgált területen belül az idegenforgalmi központokban (Bükben és Fertődön, valamint Kőszeg városában) a legmagasabb (l. Berényi I. 1992, 146. o.).
- ⁵ A regionális elemzéshez és a vizsgált helységek kiválasztásához l. még Aschauer, W. 1995a, 16. o.
- ⁶ Karl Marx: A tőke – A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötetéből (fordította Rudas L. és Nagy T.) származnak. Kossuth könyvkiadó, Budapest, 1978. Az eredeti szövegben Marx, K. 1983, 742. o.) (a fordító).
- ⁷ Eredetileg Marx, 1983, 743. o.
- ⁸ Eredetileg Marx, 1983, 743. o.
- ⁹ Eredetileg Marx, 1983, 777. o.

Irodalom

- Aschauer, W. (1992) Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität – Die Ungarndeutschen. *Erdkundliches Wissen* 107, Stuttgart.
- Aschauer, W. (1995a) Auswirkungen der wirtschaftlichen und politischen Veränderungen in Osteuropa auf den ungarisch-österreichischen und den ungarisch-rumänischen Grenzraum. Potsdam.
- Aschauer, W. (1995b) Bedeutung und regionale Verteilung von Joint Ventures in Ungarn. In: (Hg. Meusburger, P.–Klinger, A.) *Vom Plan zum Markt. Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns*. Berlin, 62–79. o.
- Beluszky P. (1993) Die jüngsten Entwicklungen in Ungarn. In: (Hg.: Seger, M.– Beluszky P.) *Bruchlinie Eiserner Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Studien zu Politik und Verwaltung*, 42. Wien/Köln/Graz, 265–271. o.
- Berényi I. (1992) Sozialgeographische Erscheinungen grenzüberschreitender Verflechtungen im ungarisch-österreichischen Grenzraum. In: (Hg. Ruppert, K.) *Ländliche Räume im Umbruch – Chancen des Strukturwandels. Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie*, 37. Kallmünz/Regensburg, 141–148. o.
- Erdősi F. (1993) Strukturen und Entwicklungsprobleme in den Grenzgebieten Ungarns. In: (Hg.: Maier, J.) *Raum und Grenzen III. Einfluß und Auswirkungen von Grenzen in einem sozialistischen Land – das Beispiel Ungarn. Arbeitsmaterialien zur Raumordnung und Raumplanung* 83. Bayreuth, 17–41. o.
- Hägerstrand, T. (1968) *Innovation Diffusion as a Spatial Process*. Chicago.
- Haggett, P. (1983) *Geographie. Eine moderne Synthese*. New York.
- Kofler, (1985) Kulturbeziehungen und Kontakte zwischen Österreich und Ungarn. In: (Hg. Mlynar, Z.) *Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn: Sonderfall oder Modell? Österreichisches Institut für Internationale Politik. Forschungsberichte*, 8. Wien, 107–144. o.
- Kovács Z. (1993) Veränderung des Siedlungsnetzes der Grenzregionen in Ungarn von der Jahrhundertwende bis heute. In: (Hg. Maier, J.) *Raum und Grenzen III. Einfluß und Auswirkungen von Grenzen in einem sozialistischen Land – das Beispiel Ungarn. Arbeitsmaterialien zur Raumordnung und Raumplanung*, 83. Bayreuth, 73–86. o.
- Marx, K. (1983) *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. I. Band*. (MEW 23) Berlin.
- Rechnitzer J. (1993) *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Schätzl, L. (1992) *Wirtschaftsgeographie I. Theorie*. (UTB 782) Paderborn usw. 1992
- Seger, M. (1993) Problemaufgriff, Methoden und Regionalbezug. In: (Hg. Seger, M.–Beluszky P.) *Bruchlinie Eiserner Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Studien zu Politik und Verwaltung*, 42. Wien/Köln/Graz, 1–33. o.
- Seger, M.–Beluszky P.–Sikos, T. T (1993) Der Regional- und Systemvergleich nach sozioökonomischen Merkmalen. In: (Hg. Seger, M.–Beluszky P.) *Bruchlinie Eiserner Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Studien zu Politik und Verwaltung*, 42. Wien/Köln/Graz, 35–96. o.